

İLK DÖNEM HADİS- REY TARTIŞMALARI ŞEYBÂNÎ ÖRNEĞİ

Mehmet ÖZŞENEL, İstanbul: İFAV, 2015

Ali SEVER*

İslâmî ilimlerin teşekkülünde Hicrî ilk asırlar farklı yönleriyle değerlendirmeye açık alan olması nedeniyle araştırılması gereken bir zaman dilimidir. İslâmî ilimlerin temellerinin atıldığı bu yüzyıllarda, önemli eserler yazılmış, ilimlerin tedvini ve tasnifi konusunda önemli mesafeler alınmıştır. Hadis ilmi açısından sözel çabanın yaygın olduğu ilk dönemlerin akabinde, alanın ana kaynaklarının ve en meşhur eserlerinin yazıldığı safhaya geçilmiştir. Bunun yanı sıra İslâmî ilimlerle ilgili temel ıstılahların içeriği farklı bakış açılarına sahip anlayışların etkisiyle dinamik bir süreç çerçevesinde belirlenmeye başlanmıştır.

Tanıtımını yapacağımız bu kitap, genel olarak fıkıh ekollerinin hadis/ sünnet anlayışı, özelde ise Hanefi mezhebinin hadise/ sünnete bakışı üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran¹ Prof. Dr. Mehmet Özşenel'in 1999 yılında *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* adıyla Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan danışmanlığında hazırladığı doktora tezinin 2015'te yayımlanmış halidir.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte meselenin içeriği, önemi ve konuyla ilgili belli başlı kaynaklar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

* Arş. Gör., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, asever@nku.edu.tr

¹ Müellifin bu alanda makalelerinin yanı sıra bu çalışmasına benzer bir şekilde Hanefi mezhebinin önemli bir diğer ismi İmam Ebû Yûsuf hakkında da kitabı vardır. Özşenel, *Ebu Yusuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul, 2011

İlk üç asırda nassların durumu üzerinden yoğun tartışmalar yaşanmış ve nassların sübutu ile delaleti hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Müellif, sübût ifadesiyle “hadisin değerlendirilmesini”; delalet ya da dirayet ifadesiyle de “hadisin anlaşılmasını” îma etmiştir.

İhtilafli görüşlerin ortaya çıkma sebeplerinden birini fıkıh ve hadis usûlündeki farklı telakkiler oluşturmaktadır. Nassların değerlendirilip yorumlanmasında her müctehidin farklı yöntemleri bulunmakla birlikte, belirginlikleri değişse de asr- 1 saadetten itibaren temel iki yaklaşım bulunagelmiştir. Nassların naklinin ötesinde onlar üzerinde akıl yürüterek hüküm çıkarmak ehl-i rey; daha ziyade nassların rivayetiyle meşgul olmak ehl-i hadisin esaslı özelliklerindedir. Bu yaklaşımların netleşmeye başladığı Hicri ikinci asırdan itibaren rey, sünnet ve hadis gibi kavramlar tartışmaların odak noktası haline gelmiştir. Taraflar şiddeti değişmekle beraber birbirlerini kıyasıya eleştirmekten hatta değişik şekillerde itham etmekten geri durmamışlardır. Günümüzde bu tartışmaların farklı boyutta devam ettiği görülmektedir.² Buradan itibaren müellif konunun günümüze bakan kısmına değinmiştir. Zira son dönemlerde ehl-i hadise karşı tenkitlerde bulunan bazı modern yaklaşımlar tezahür etmiştir. Bu yaklaşımlar çerçevesi henüz net olarak çizilmemiş “akıl” kavramını; Hicrî ikinci asırdaki “rey” kavramıyla ilişkilendirmektedirler. Böylelikle referans aldıkları bir mercii görüntüsü vermektedirler. Müellifin, Hicrî ilk asırlardaki farklı grupların hadise yaklaşımları ve hadisle olan münasebetleri üzerine yapılacak çalışmaların hem oluşum aşamasındaki İslam düşüncesinin anlaşılmasına hem de günümüzdeki hadis problemlerine çözüm bulmada kolaylık sağlayacağına vurgu yapması önemli bir açılım sağlamaktadır.

Birinci bölüm, İlk İki Asırda Sünnet, Hadis ve Rey başlığını taşımaktadır. Başlıktaki kavramlar ehl-i rey ve ehl-i hadisin

² Abdullah Aydınlı, “Ehl-i Hadis”, DİA, X/ 508

tartışmalarında önemli bir yere sahiptir. İlk olarak sünnet kelimesinin anlam alanı verilmiştir. Tanım yapılırken herhangi bir grubun bakış açısı merkeze alınmadan hareket edilmiş; sünnet-siret ilişkisine değinilmiş daha sonra Hicrî üçüncü asırdan itibaren hadisçilerin nazarında yerleşen anlamı belirtilmiştir. Sünnetin özünde devamlılık, ortaya konulan ve takip edilen uygulama gibi anlamları içerdiği ifade edilmiştir. Akabinde sünnet-i mâziye, sünnet-i ma'rufe ve amel, sünnetin pratikliği ile “yaşayan sünnet” ifadesinin ilişkisi gibi konular işlenmiştir.

Kaynaklarda ilk iki asır itibariyle sünnetin ameli yönüne işaret eden ifadelerden birinin sünnet-i mâziye olduğunu belirten müellif, bu terimi; başta Rasûlullah'ın sünneti olmak üzere, ona dayandırılan sahabe ve tâbiûn sözlerini, diğer bir deyişle, ilk İslâm neslinin Hz. Peygamber'den tevârüs ettiği uygulamalar olarak tanımlamıştır. Bu haliyle sünnet-i mâziye, amel-i mütevatir, amel-i mütevâris ve sünnet-i marûfe gibi kavramlarla yakından ilgilidir. Müellif, ilk nesiller için hadisin doğruluğunda/ belirlenmesinde amelin önemli bir yerinin olduğunu ifade etmiştir.

Son zamanlarda özellikle oryantalistlerin ve Fazlurrahman'ın (v. 1409/ 1988) kullandıkları “yaşayan sünnet” tabiri, müellife göre amel, sünnet-i marûfe ve de yerleşik dini gelenek gibi bazı kavramlarla aynı değerlendirilmemelidir. Zira J. Schacht (v. 1969) sünnetin Hz. Peygamberle ilişkilendirilmesini zarûri görmemekte hatta ilk neslin gelenek ve adetlerinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Fazlurrahman'a göre yaşayan sünnet ise ilk İslâm toplumunun kültürel birikimi ve Peygamber sünnetinin devamlı gelişen yorumundan ibarettir. Müellife göre bu değerlendirmeler ilk dönem sünnet anlayışını doğru bir şekilde kavrayamamaktan kaynaklanmaktadır ve hatalıdır.

Sünnetin amelî yönüne işaret eden kavramlar verildikten sonra sünnet- hadis ilişkisini göstermek için bir başlık açılmıştır. Bu

kısımda; sünnetin uygulamaya dönük oluşu, ahkam hadisleri ve fikhî hükümlere delaleti, bid'at karşıtı kullanımı, amelî boyutu ve hadisin naklî yönü ele alınmıştır.

Birinci bölümde açılan üçüncü temel başlık sünnetin kapsamını belirlemeye yöneliktir. Bölüm içerisinde ilk iki başlıkta verilen kavramların tarihi süreç boyunca kazandıkları anlamlar sahabe ve tabiûn perspektifinde okuyucuya sunulmuştur.

Müellif, Hasan el-Basri (v. 110/ 728), Evzâi (v. 157/ 774), Fudayl b. İyâz (v. 187/ 803) gibi selef ulehasının Hz. Peygamber ile râşid halifelerinin benimsediği inanç, amel ve sözlerini kapsadığını kastediklerini belirtmiş, müteahhir ulemanın ise sünneti itikâdî konulara has kıldıklarını ifade etmiştir.

İlk iki asırda sahâbe görüş ve fetvalarının sünnet dairesinde değerlendirilmesinin temelinde, bunların Peygamber sünnetine dayandığı fikri bulunmaktadır.

Sünnet kavramının kapsamı düşünüldüğünde, tasnif dönemi eserlerinde merfu hadislerden sonra mevkûf hatta maktu rivayetlerin de yer alması ilk iki asırda sahâbe ve tâbiûn görüşlerinin de dikkate alındığını göstermektedir.

Bu meselelerden sonra müellif, sahâbe ve tâbiûn görüşlerinin değerine değinmiştir. Bu iki neslin görüşlerinin alınması Peygamber sünnetinin önüne geçirildiği anlamına gelmemektedir. Ayrıca Peygamber sünneti gibi mutlak anlamda hukuksal bir değeri bulunmamaktadır.

Müellif buraya kadar anlattığı konular için değerlendirme başlığı açmış ve genel görünümü özetlemiştir. Çalışma boyunca bu üslubun benimsenmesi meselenin anlaşılmasına ve yazarın ne demek istediğini anlatmasına katkı sağlamıştır.

Birinci bölümün diğer temel konusu rey kavramıdır. İlk dönemlerde fıkhi ve itikadi alanda kişisel fikrini beyan anlamında kullanıldığı belirtilen kavramın Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde nasıl kullanıldığına yer verilmiştir. Bu konu Muaz hadisi ile örneklendirilmiştir. Sahabenin de rey ifadesini içtihad ve nasslardan hüküm çıkarmak anlamında kullandıklarına işaret edilmiştir.

Rivayetlerde yerilen rey ifadesinin daha ziyade bid'at manasını karşılayacak şekilde kullanıldığı ifade edilmektedir.

Rey, içerik olarak zann anlamını da taşımaktadır. Bu nedenle sahabe ve tabiûn âlimleri içtihadlarında vardıkları sonuçlarda herkesi ilzam etmemişlerdir.

Müellif, daha sonra hadis- rey ilişkisi üzerinde durmuştur. İtikâdî manada rey'in bid'atı ifade ettiğini belirttikten sonra genel anlamda ameli alanda fıkıh ile eş anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Rey'in fıkıh anlamında kullanımı, hadislerdeki durumu, sahabe ve tabiûnun konu hakkındaki görüşleri ile desteklenmiştir. Akabinde fıkıhın rivayetleri değerlendirmedeki rolüne yer verilmiştir.

Rivayetle dirayetin, hadisle fıkıhın birleştirilmesine yönelik önceki âlimlerin görüşlerine yer verilmiş; bu iki alanın birbirlerini tamamlamaları gerektiği vurgulanmıştır.

İkinci bölüm, ehli rey ve ehl-i hadisin ortaya çıkıp nasıl bir seyir takip ederek geliştiklerini ele almaktadır. Müellif, her iki yaklaşımın temellerini asr-ı saadet döneminde konumlandırarak açıklamaktadır. Sahâbe arasında meseleleri lafzi, zahiri değerlendirenlerin ve manasına yoğunlaşanların, hadislerin maksatlarına teksif olanların olduğu belirtilmiştir. Bu yaklaşım tarzından dolayı tarafların birbirlerini tenkit ettikleri bilinmektedir.

Tâbiûn nesline gelindiğinde bazı özellikler daha belirgin olmuş; ehl-i Irak ve ehl-i Hicaz ayrımı için içine kültürel farklılıkların

da dahil olduğunu göstermiştir. Müellif, bu tür farklılıkların tarafların birbirlerine önyargı ile yaklaşmalarına sebep olduğuna işaret etmiştir.

Bu yaklaşımların şekillenmesinde önemli faktörlerden biri de üstad farklılığıdır. Müellif, bu durumu temsil ettikleri yaklaşımı yansıttığını düşündüğü ehl-i reyden İbrahim en-Nehaî'ye (v. 96/ 714) ve ehl-i hadisten Saîd b. Müseyyeb'e (v. 94/ 713) yer vererek somutlaştırmıştır.

Tâbiûn âlimlerinin hem sened hem de metin tenkidi yaptıklarını belirten müellif, İmam Şâfiî'nin (v. 204/ 820) “ *İbn Sîrîn (v. 110/ 729), Nehaî, Tâvûs (v. 106/ 725) ve diğer birçok tabiun, ancak ne ezberleyip rivayet ettiğini bilen sika râviden hadis kabul ederdi. Ehl-i hadisten bu mezhebe muhalefet eden kimse görmedim.*” sözünü naklederek bu ifadedeki kavramları şöyle değerlendirmiştir. Sika tabiri, *adalet*; ezberleme ifadesi *zabta*; rivayet ettiğini bilme ise *fıkha* delalet etmektedir (Bkz. sayfa 125). Bu eşleştirmeler anlayışların geldiği konumu yansıtmakla birlikte özellikle son ifadedeki **naklettiğini bilme ifadesinin** *fıkah* anlamında değerlendirilmesi üzerinde durulmaya değer bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ehl-i rey ve ehl-i hadis ilerleyen süreçte farklı durumlarla karşılaşmıştır. Bu sadette kimin ehl-i rey kimin ehl-i hadis olduğu konusu gündeme gelmiştir. Günümüzde de nisbeten bazı muğlâklıkların olduğu vurgulanan alanlardan biri olması hasebiyle böyle bir konuya kişiler üzerinden yer vermesi, müellifin meseleyi aktarma adına atmış olduğu önemli bir adımdır. Zira İmam Ebû Hanife (v. 150/ 767), Evzaî, İmam Mâlik (v. 179/ 795), İmam Şâfiî gibi önde gelen âlimlerin buldukları konum önem taşımakta ve yapılan tartışmalarda fikir vermektedir. Müellif, bu konuda izafilik olduğunu belirtmiş ve ilgili görüşlere yer vermiştir. Ebû Hanife ve Mâlik b. Enes etrafında gerçekleşen bazı tartışmaları verdikten sonra mezkûr iki anlayış arasındaki farklılıkların/ ihtilafların getirdiği sonuçları incelemiştir.

Bu konuda en önemli sonuç genelde ehl-i rey mensuplarının daha özeldede ise Hanefî âlimlerin/ râvilerin hadislerinin alınmaması olmuştur. Cerh-ta'dil kitaplarında rey sahibi olmak tenkit edilme nedeni olarak yer almıştır. Bununla birlikte ehl-i hadisten Yahya b. Main (v. 233/ 848) gibi otoriteler insafî davranmış, Hanefî kimselerden hadis almış ve olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Ehl-i rey mensupları da bir aksülamel olarak ehl-i hadis mensuplarını şekilcilikle, manayı dikkate almamakla itham etmişler, Haşviyye diye isimlendirmişlerdir (Bkz. s. 144). Müellif, bu ve benzeri durumları örnekler vererek açıklamıştır. Neticede bu tür ihtilaflarda tarafların birbirlerinin usûllerini tam bilmemelerinin bazı önyargılara sebebiyet verdiğini belirtmiştir.

Tartışmaların ilerleyen boyutu ise ihtilafların yazılı duruma geçmesi yani kitaplara taşınması durumu olmuştur. Fıkıh ve hadis kitapları üzerinden devam eden entelektüel tartışmalar hem grupların genel anlayışlarını yansıtmaları hem de hatırı sayılır bir literatür oluşmasında katkı sağlamıştır. Ayrıca, tarafların kendi anlayışlarını canlı tutma adına giriştikleri çabaların ürünü olmaları hasebiyle farklı bir önemi de haizdir.

İkinci bölümün diğer ana konusu ise ehl-i rey ve ehl-i hadisin etkileşim sürecini inceleyen başlıktır. Müellif, burada tarafların karşılıklı etkileşimleri neticesinde bazı ortak paydalarda bulduklarını ifade etmiştir. Kişiler üzerinden örnekler vererek konunun anlaşılır olması sağlanmış, üçüncü bölümde değinilecek olan İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (v. 189/ 805) ehl-i rey ve ehl-i hadisi mezcettiği yönündeki görüşe yer vermiştir. Buna mukâbil ehl-i hadis tarafından bunun İmam Şâfiî vasıtasıyla yapıldığına dikkat çekmiştir.

Devamındaki başlıkta genel olarak ehl-i rey ve ehl-i hadisin özelliklerine yer verilmiştir. Yukarıda da geçtiği üzere bazı göreceli

unsurlardan dolayı net bir vasıflandırma yapılamamış genel özellikler sıralanmıştır. Hakkında nass bulunmayan konularda rey ve kıyasa başvurarak sorunlara çözüm bulmaya çalışma, naslardan hüküm çıkarma, üzerinde düşünme gibi başlıca özellikler ehl-i reye aittir.

Ehl- i hadis ise hakkında nass bulunmayan meselelerde konuşmaktan geri durma, hadislerin nakline özen gösterme gibi özellikleriyle ön plandadır.

İlk iki bölümde ehl-i rey ve ehl- i hadisin genel serüveni anlatıldıktan sonra üçüncü bölümde ehl-i rey tarafından temsil kabiliyeti yüksek Hanefi âlimlerden İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybâni ve hadis anlayışı incelenmiştir. Ehl-i rey ve ehl-i hadis anlayışlarını cem eden birisi olarak konumuna kısaca değinilerek hadis ilmindeki yerine geçilmiştir. Bu arada İmam Şâfî'nin benzer özellikler taşıması nedeniyle İmam Muhammed'in eseri sayıldığı ifadelerine yer verilmiştir.

İmam Muhammed hakkında yapılan cerh için ise müellif, bu ibarelerin sahiplerine nispetinin şüpheli olduğunu belirterek, ona söylenen "*leyse bi şey*", "*sadük*", "*allâme*", "*fakihu'l-Irak*" gibi olumlu değerlendirme ifadelerine yer vermiştir.

İmam Muhammed'in sünneti Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci ana kaynak olduğunu kabulü, bizzat kendi ifadeleriyle verilmiştir. Ayrıca sahabe görüşlerinin Peygamber sünnetine dayanması gerektiği anlayışına itimat ederek sahabe kavillerine de önem verdiği belirtilmiştir. Buraya kadar hocası Ebû Hanife ile aynı görüşleri paylaştığı ancak sahabe sonrası nesil için üstadından farklı düşündüğünü belirterek, ittifak edilen hususlarda onları önceleyeceğini belirtmiştir (bkz. s. 180).

İmam Muhammed'in eserlerinde sünnet ve hadis başlığı altında, ilk bölümlerde verilen tanımlar çerçevesinde değerlendirmelere gidilmiştir. Sünneti rivayetlerle sınırlandırma, nakli

boyutuna işaret etme, sünnetle geniş manada merfu, mevkuf ve maktu hadisleri kastetme gibi yönleri belirtilmiştir.

Bunların akabinde hadis rivayeti açısından İmam Muhammed'in konumu ele alınmıştır. Müellif, İmam Muhammed'in eserlerini hadis kitapları, hadislerin yoğun bir şekilde yer aldığı eserler ve hadislerin yoğun olarak zikredilmediği kitaplar olarak üçlü tasnifle ele almıştır. İlk grupta *el-Âsâr*, *Muvatta*; ikinci grupta *el-Hücce*, *el-Asl*, ve *es-Siyeru'l-kebir*; üçüncü grupta *el-Câmiu'l-kebir*, *el-Câmiu's-sağir* ve *Ziyâdât* ile *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* yer almaktadır.

Eserlerin ilmi değeri ile ilgili olarak da müellif, isnadlı rivayet, ikinci asra ait câmi ve musannef türü eserlerin muhteva ve metodlarına ışık tutma, mürsel-munkatı ya da belağ türü rivayetlerin yer alması gibi özellikleri ifade etmiştir.

Daha sonra hadis naklinde kullandığı kalıplar ile râviler arasında tercih esasları, bazı hadis ıstılahları, metinle ilgili tasarrufları incelenmiştir.

Sonuç olarak bilgiler özetlenmiş, ilk üç asrın anlaşılmasının önemi bir kez daha vurgulanmıştır. Ayrıca Hanefi fakihlerinin müstakil olarak incelenip hadis anlayışlarının ortaya konması tavsiyesinde bulunulmuştur.

Klasik kaynakların yanı sıra özellikle son dönem Hint altkıtası birikiminden de faydalanması çalışmaya zenginlik katmıştır.³ Eser, ilk dönem hadis ilmi ve İslâm düşüncesi alanını anlamaya yardımcı olması sebebiyle bahsedilen dönemlerle ilgilenenler için fayda ve katkı sağlayacak bir çalışmadır.

³ Ayrıca bkz. Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 2014